

# تراز نوشتن

## نگاره دفتر آموزش رسم الخط عبد الحمید ملک الکلامی

|| مجید جلیسه || نویسنده و پژوهشگر || قم ||

### چکیده

مقاله حاضر با نگاهی تاریخی و تحلیلی به سیر آموزش خوشنویسی در ایران از دوره قاجار تا دهه‌های آغازین سده چهاردهم شمسی می‌پردازد و جایگاه دفترهای آموزشی را در این روند بررسی می‌کند. نویسنده با تمرکز بر یکی از مهم‌ترین این دفترها با عنوان تراز نوشتن تألیف عبد الحمید ملک الکلامی، به چگونگی شکل‌گیری و توسعه نظام آموزشی خوشنویسی در مدارس جدید ایران می‌پردازد. در ابتدا تحول آموزش خط از مکتب‌خانه‌های سنتی تا تأسیس مدارس نو و نقش آموزگاران معروفی چون عمادالکتاب در تنظیم نخستین دفترهای رسم‌المشق معرفی می‌شود. سپس با مرور مصوبات وزارت معارف و شورای عالی فرهنگ، روند رسمی شدن درس خوشنویسی در برنامه درسی مدارس دنبال می‌گردد.

در بخشی دیگر، تأثیر صنعت چاپ سنگی، در رواج هنر خوشنویسی بررسی شده است؛ صنعتی که نه تنها موجب بقای این هنر، بلکه بستری برای آموزش عمومی و دسترسی آسان شاگردان به الگوهای نوشتاری استادان بزرگ فراهم نمود. در ادامه، جایگاه دفتر تراز نوشتن و دلایل توصیه و تصویب آن توسط شورای عالی فرهنگ در مهرماه ۱۳۱۸ ش تحلیل شده و اهمیت آن در نظام آموزشی کشور و در حفظ اصول زیبایی‌شناختی خط نستعلیق بیان می‌گردد.

**کلیدواژه‌ها:** آموزش خوشنویسی، امیرالکتاب، تراز نوشتن، تاریخ آموزش خط، شورای عالی فرهنگ.



بعد از ورود صنعت چاپ به ایران، خوشنویسی و آموزش آن وارد مرحله‌ای جدید گردید. تا پیش از این در وهله اول این مکتب‌خانه‌ها بودند که مسئولیت آموزش خواندن و نوشتن و تبع آن خوشنویسی را برعهده داشتند. البته هر فرد بعدها و حسب علاقه خود و برای تکمیل هنر خوشنویسی به سراغ استادانی می‌رفت و با تلمذ نزد آنان به تکمیل این هنر می‌پرداخت. با راه‌اندازی مدارس جدید، خط به عنوان اولین و مهم‌ترین هنر در این مدارس همواره مورد توجه و عنایت برنامه‌ریزان درسی آن دوران بود. به طور کلی آموزش خوشنویسی، علاوه بر فراگیری قواعد و قوانین، از همان ابتدا مبتنی بر رؤیت، تمرین و تکرار بود. در روایتی منسوب به امیرالمؤمنین<sup>ع</sup> آمده است که:

«أَنَّ حُسْنَ الْخَطِّ مَخْفِيٌّ فِي تَعْلِيمِ الْأُسْتَاذِ وَقَوَامُهُ فِي كَثْرَةِ الْمَشَقِّ وَتَرْكِبِ الْمُرَكَّبَاتِ وَبَقَائِهِ عَلَى الْمُسْلِمِ فِي تَرْكِ الْمَنْهِيَّاتِ وَمُحَافَظَةِ الصَّلَاةِ وَأَصْلُهُ فِي مَعْرِفَةِ الْمَفْرَدَاتِ».

یعنی زیبایی خط در آموزش استاد مخفی است و پختگی آن منوط به مشق زیاد و ترکیب مرکبات است. برای مسلمانان منوط به دوری از منهیات و محافظت بر نماز است و اصل حُسن خط در شناخت مفردات است.

«تعلیم استاد»، «تمرین زیاد»، «ترکیب مرکبات» و «شناخت مفردات» چهار اصل مهمی است که در این روایت بدان اشاره شده است و البته ترکیب مرکبات و شناخت مفردات نیز از اجزای همان دو اصل اول، یعنی تعلیم استاد و تمرین زیاد است. و رای تلمذ نزد استاد، این مشق خط است که شاگرد را در تقویت قلم کمک می‌نماید و این قاعده از گذشته تا به امروز نیز پابرجاست (جلسه، ۱۳۹۱: ۸۳).

اساتید فن، مشق را به صورت کلی به دو نوع نظری و قلمی (عملی) تقسیم‌بندی نموده‌اند. مشق نظری اولین مرحله یادگیری و عبارت از نگاه کردن انواع خطوط است. این شیوه مشق در طول آموزش و حتی بعد از آموزش نیز همواره مدنظر هنرجو خواهد بود (همان، ۸۴). مشق قلمی و یا عملی نوشتن از روی سرمشق و دریافت نکات و ظرایف خط می‌باشد (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۸: ۳۴۷).

از گذشته مرسوم بوده است که اساتید برای فراگیری خوشنویسان سرمشقی به نگارش درآورده تا نومشقان با نگاه کردن آن عیناً خط استاد را تکرار نمایند. این مرحله آموزش از جمله مهم‌ترین مراحل یادگیری برای نومشقان به حساب می‌آمد. باباشاه اصفهانی معتقد

است که هنرجو باید اولاً در مشق قلمی از روی خط استاد به تمرین پردازد و ثانیاً تا مدتی به جز مشق قلمی، مشق دیگری نباید انجام دهد تا خط او آشنای مَنقُولُ عَنْهُ شود. میزان مشق قلمی از نظر باباشاه اصفهانی به صورت روزانه ۱۰۰ بیت است (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۲۱۹).

### آموزش خوشنویسی در دوره قاجار

تا پیش از دوره قاجار و راه‌اندازی مدارس جدید، سیستم آموزش عمدتاً شاگردی و استادی بود، حتی در مکتب‌خانه‌ها که تنها نهاد آموزشی دوره‌های مختلف به‌شمار می‌رفتند، آموزش خط مبتنی بر همین سیستم آموزشی بود. آغاز درس از الفبا بود و نخستین متن‌ها از سوره‌های کوچک انتخاب می‌شد (تکمیل همایون، ۱۳۸۵: ۲۹). در همین زمان بود که کودکان با دست‌نوشته‌ها و خطوط آشنا می‌شدند و به قول خوشنویسان از طریق آموزش بَصَری مشق نظری می‌نمودند. اولین قطعات و نسخه‌های خطی‌ای که چشمان شاگردان چه در خانه و یا مکتب‌خانه و مسجد بدان آشنا می‌گردید، نسخه‌های خطی کلام‌الله مجید بودند. اما کمتر پیش می‌آمد که در مکتب‌خانه خوشنویسی آموزش داده شود. آموزش این هنر را عمدتاً هنرجو باید در خارج از مکتب‌خانه و نزد اساتید این هنر به صورت خصوصی فرامی‌گرفت. چنانچه در آگهی که در روزنامه حَبْلُ الْمَتین درج شده، می‌خوانیم:

«اعلان»

خدمت جمیع آقایان عظام با کمال توقیر و احترام عرضه میدارد که هریک از اطفال مسلمین که میل بخط شکسته دارند در جنب سقاخانه نوروزخان این اقل محمد از برای خدمتگذاری بنوع مسلمانان حاضر است روزی سه ساعت عجاله وقت دارد تشریف بیاورند (روزنامه حَبْلُ الْمَتین، ۱۳۲۵ق: ۴).

برگزاری مجلس مشق در آن روزگار امری مرسوم بود، چنانچه میرزا محمود صدرالمعالی<sup>۱</sup> نیز طی اعلانی مجلس مشق خود را این چنین تبلیغ می‌نماید:

«اعلان»

چندی بود به واسطه بعضی از مشغله‌ها از خدمتگذاری ابناء وطن محروم مانده این اوقات الحمد لله

۱. سید محمود صدرالمعالی (صدرالحسینی) از شاگردان میرزا محمدرضا گلهر. مجموعه‌ای از سرمشق‌های میرزا رضا برای او به انضمام یک قطعه سیاه مشق و یک قطعه از آثار صدرالمعالی توسط فرزندش به انجمن خوشنویسان واگذار گردیده که با مقدمه خسرو زعیمی با عنوان تعلیمات مرحوم میرزا محمدرضا گلهر چاپ و منتشر شده است. نک: تعلیمات مرحوم میرزا محمدرضا گلهر، با مقدمه: خسرو زعیمی، تهران، انجمن خوشنویسان ایران وابسته به وزارت فرهنگ و هنر، بی‌تا.



ملت پرستی و وطن دوستی در اهالی مملکت شایع گشته، لهذا این بنده گمنام با بضاعت مزجاة مجلس مشقی ترتیب داده در محله سنگلج در پشت میدان مشق و در گذر تقی خان، بشیوه و سبک مرحوم استاد الکُل فی الکُل میرزا رضای کلهر رَحْمَةُ اللهِ عَلَیْهِ روزهای دوشنبه و پنجشنبه تعلیم داده میشود و از جهة ورود بمدارس عالیّه هم مضایقه ندارد. (میرزا محمود صدرالمعالی) (روزنامه حبل المتین، ۱۳۲۶ق: ۴).

### تصویب قوانین آموزش خوشنویسی

تدریس خوشنویسی از سال ۱۳۲۷ق در دستور کار وزارت معارف قرار گرفت. در کتابچه دستور مدارس ابتدائیه از سال دوم ابتدائی «مشق خط جلی» به معلمین ابلاغ شد (نویسنده ناشناس، بی تا: ۳). همچنین «مشق خط جلی» در سال های سوم ابتدائی (همان، ۵) و «خواندن تحریرات شکسته و نوشتن آن» در سال چهارم ابتدائی (همان، ۱۰) مورد توجه قرار گرفت. مطابق همین دستورالعمل «مشق خط» در سال های دوم، سوم و چهارم ابتدائی در هفته دو ساعت می بایست انجام می گرفت (همان، ۲۱).

در سال ۱۳۴۲ق / ۱۳۰۳ش در چهارمین جلسه شورای عالی معارف در روز دوشنبه به تصویب رسیده بود، دانش آموزان در سال اول، صرفاً به کتابت می پرداختند که عبارت «از نوشتن حروف و کلمات و عبارات مأخوذه از دروس به طریق رونویسی» (نویسنده ناشناس، ۱۳۰۳: ۳) بود. اما از سال دوم به غیر از کتابت، مشق خط به نستعلیق درشت نیز اضافه شد (همان، ۷). در سال سوم نیز مشق «نستعلیق درشت» (همان، ۱۱) در سال چهارم «مشق درشت و ریز نستعلیق» (همان، ۱۷) در سال پنجم «مشق درشت و ریز (تحریر)» (همان، ۲۳) و در سال ششم آموزش «مطابق سال قبل» (همان، ۲۹) در دستور کار گنجانده شده است.

تصویب این دست از قوانین و الزام مدارس و معلمان به آموزش خوشنویسی به نوآموزان نقش غیرقابل انکاری در شیوع این هنر در جامعه آن دوران دارد. اما این قبیل قوانین به تنهایی نمی توانست تأثیر چندانی در فراگیری و ایجاد مهارت در خوشنویسی داشته باشد و این قوانین نیازمند به پیوست و ابزارهایی برای شناخت هرچه بیشتر و نفوذ هنر خوشنویسی در میان کودکان و نوجوانان داشت.

### صنعت چاپ امکانی برای توسعه هنر خوشنویسی

هرچند با ورود صنعت چاپ سربی به ایران این واهمه و ترس وجود داشت که هنر خوشنویسی از دور خارج گردد. اما با ورود تکنیک چاپ سنگی به ایران عملاً هنر خوشنویسی به کمک صنعت چاپ سنگی آمد و ضمن ایجاد بازار کاری جدید برای



هنرمندان خوشنویس به امکانی برای توسعه این هنر در سراسر جامعه آن روزگار تبدیل شد. حداقل فایده صنعت چاپ سنگی این بود که با چاپ و انتشار گسترده و فراوان کتاب‌های مختلف، مردم می‌توانست با دیدن نمونه‌های خطوط این کتاب‌ها، مشق نظری کنند و به انواع خطوط استادان صاحب‌نام و بزرگی که تا آن روزگار تلمذ نزد آنان و یا دستیابی به نمونه‌ای از خطوط آنها غیرممکن و یا سخت بود، دسترسی پیدا نمایند.

از اولین کاتبان سرشناس دوره قاجار مانند محمد حسین تبریزی و یا علی اکبر تفرشی ملقب به کاتب السلطان تا اساتیدی چون میرزا رضای گلهر و یا عمادالکتاب آثار کتابت شده به قلم این بزرگان همه به مدد صنعت چاپ سنگی در دسترس عموم قرار گرفت.

صنعت چاپ توانست از حیث دیگری نیز موجب تقویت هنر خوشنویسی گردد و آن چاپ و انتشار کتب آموزشی خوشنویسی بود. انتشار کتب آموزشی در این خصوص از جمله اقداماتی بود که توسط علاقه‌مندان به این هنر در دوره قاجار مورد استفاده قرار گرفت. به نظر می‌رسد برای اولین بار در کشور هند شاهد انتشار این قبیل آثار هستیم؛ که از این میان می‌توان به کتاب قطعات الجواهر نوشته عبدالرحمن بن محمد روشن شاکرین (م: ۱۲۶۱ق) اشاره نمود که در سال ۱۲۷۰ق در چاپخانه مصطفایی گانپور به چاپ رسید. این کتاب در زمینه آموزش خط نسخ عربی به نگارش درآمده است. همچنین کتاب دیگری



اولین قرآن چاپ سنگی منتشر شده در ایران به خط محمد حسین تبریزی، ۱۲۴۹ق.  
(کتابخانه ملی اتریش - وین)

با نام هفت ضابطه نوشته علی نقی بن حشمت علی ساندی که بارها در هند به چاپ رسیده و ضابطه اول آن در کیفیت تحریر خط است. این کتاب برای اولین بار به سال ۱۲۶۲ق در چاپخانه حسنی میرحسن رضوی به چاپ رسید. بعد از این تاریخ کتاب‌های متعددی در آموزش نسخ و نستعلیق در شبه‌قاره چاپ و منتشر شد.<sup>۱</sup>

۱. درباره کتاب‌های اصول خط و خوشنویسی در هند نک: (نوشاهی، ۱۳۹۱: ۱۲۲/۲).



در ایران نیز برای اولین بار شروع این مهم با انتشار کتاب آداب المشق میرعماد به سال ۱۳۰۸ ق اتفاق افتاد (حسنی قزوینی، ۱۳۰۸: ۴۷). هرچند در بسیاری از کتب آموزش مکتب خانه‌ای به واسطه آموزش حروف مفردات و مرکبات، آموزش ابتدایی خوشنویسی نیز صورت گرفته است.

اما در میان معاصران، محمد حسین بن محمد سیفی ملقب به عمادالکتاب (۱۲۸۴-۱۳۵۵ ق) برای نخستین بار به سال ۱۳۱۷ ق دست به تألیف کتابی با عنوان رسم المشق زد که به تحولی در آموزش خوشنویسی انجامید. عمادالکتاب در این کتاب توانست اولین رسم المشق را چاپ و منتشر نماید. این رسم المشق که با ابجد هوز شروع می‌شود، با روش تحلیلی مفردات و سپس با ترکیبات ساده خط نستعلیق ادامه پیدا می‌کند و به خط نستعلیق و شکسته خاتمه می‌یابد. در معرفی این کتابچه‌ها، چنانچه در آگهی روزنامه‌های آن روزگار می‌خوانیم:

«اعلان»

رسم المشق جناب عمادالکتاب در کمال امتیاز طبع شده و بفروش میرسد اطفال مبتدی بنوشتن دو دوره، دارای خطی صحیح خواهند شد. مشتریها پس از خریدن یک کتابچه از کتابچه‌های بزرگ طلبکار خواهند بود که پس از یکماه جناب عمادالکتاب خواهند داد.»

(روزنامه حبل‌المتین، ۲۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ ق: ۴).

عمادالکتاب رسم المشق دیگری را به سال ۱۳۲۳ ق در سه دفتر تهیه کرد که تا حدی کاستی‌های چاپ قبلی را ندارد اما در ادامه تکمیل این روش آموزشی، خود دست به انتشار دفاتر سی‌وشش‌گانه‌ای مخصوص کلاس سوم تا ششم زد. در باب اهمیت این کتاب و مراد مؤلف از نگارش آن، عمادالکتاب در مقدمه خود آورده است:

«چون طریق سهولت تعلیم و تعلم بویژه کودکان نوآموز، که هنوز زبان‌شان به ترتیب حروف و کلمات آشنا نگردیده فریضه لازمه دانشمندان بصیر و هوشمندان خبیر است که در هر روزی به‌طوری که مقتضای آن عصر است اطفال خورده‌سال را بدان طریق سهل راهنمایی کنند و آموزگاری نمایند و زودتر آنها را از کتب ابتدایی مستخلص داشته تا سریع‌تر به مدارج عالیّه علوم نائل گردند. بناءً علی تلک المراتب در این زمان خجسته اوان که اریکه سلطنت و جهانبانی بذات ملکوتی صفات شاهنشاه دل‌آگاه و شهریار عدل‌پرور معارف‌خواه، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان محمد علی شاه قاجار خلد الله ملکه و دولته که خیرخواهان وطن و دانشمندان انجمن بستهیل ترتیبات و تنظیمات مکاتب و مدارس پرداخته‌اند و بقدر مقدور و میسر بسلیقه رشیکه خود کتابها مرکب و مرتب ساخته به طرق مختلفه قوانین و قواعد نوشته‌اند؛





بنده ناچیز، محمد حسین عمادالکتاب که سالیان دراز است در تکمیل انواع خطوط رنج‌ها برده و زحمت‌ها کشیده، از متاع توسعه هر خرمن خوشه گردآورده به اقتضای مآلاید رک کُلّه لایترک کُلّه این کتاب ابتدایی را که بهترین وسیله ترقی ابناء وطن است (در خواندن و نوشتن) با زحمت بسیار نوشته و به طبع رسانید.

امید که معلمین مدارس شاگردان خود را در تحصیل آن قوانین ملزم دارند. اولاً مقدار درس مبتدی را از اول زیاد قرار نداده و ملاحظه استعداد شاگرد را بنمایند و مشق‌هایی را که مرتب نموده در هر روزی دو صفحه اطفال بنویسند که آنچه از خواندن می‌آموزند، بنویسند هم بیاموزند و تا شاگردان هر حرف را درست امتحان ندهد و تمام اشکال آنها را نشناسد به درس دیگر شروع نشود. ثانیاً، معلم باید بخوشی و مهربانی با شاگرد رفتار نماید؛ زیرا با مهربانی و محبت کلام معلم در قلوب کودکان بیشتر و بهتر تأثیر خواهد کرد تا درشتی و بد خوئی.

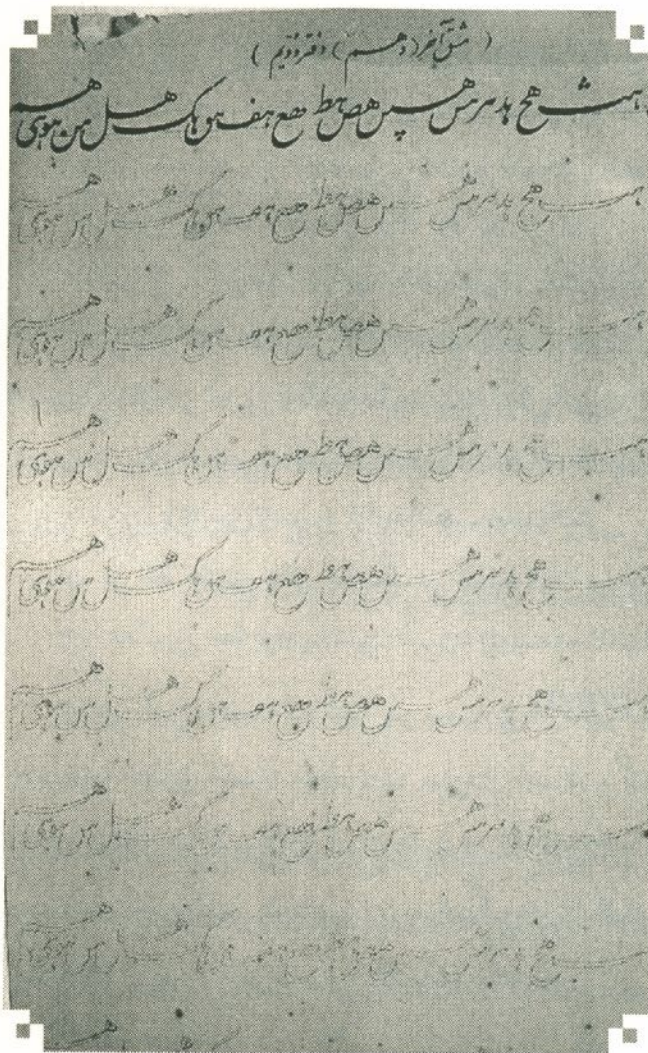
شاگردها باید در نزد معلم به کلی آزاد باشند و بدون ترس و واهمه با معلم سؤال و جواب نمایند.

شهر محرم سنه ۱۳۲۵ هـ.

بعد از انتشار این دفترچه‌ها بسیاری از مدارس پایتخت و حتی بسیاری از شهرستان‌ها به سمت استفاده از این دفترچه‌ها روی می‌آورند و اقبال به آن به حدی بود که برخی از ناشران سودجو به تقلید از این کتاب دست به انتشار آثاری مشابه زدند. که از آن میان می‌توان به کتاب‌های آداب الخط محمد صانعی و یا آداب المشق زرین خط و همچنین کتابچه دفتر امین رسائل، معلم حسن خط مدارس تبریز و یا کتابچه رسم الخط امیرحسین شرافت اشاره نمود.

تراز نوشتن

یکی از خوشنویسان صاحب‌نامی که اقدام به تألیف چنین دفترچه‌هایی نمود، عبدالحمید ملک الکلامی است.



رسم المشق میرعماد، تهران، بی‌جا، ۱۳۲۳ ق.  
(کتابخانه مسجد اعظم - قم)



دفتر آموزشی او با نام تراز نوشتن با اقبال کم نظیری همراه گردید، به گونه ای که به عنوان یک متن درسی توسط شورای عالی فرهنگ به مدارس پیشنهاد شد. این موضوع طی جلسه ای در مهرماه سال ۱۳۱۸ به شرح زیر تصویب و اعلام گردید:

«تراز نوشتن

نویسندگان عرب و ترک خط نستعلیق (نسخ تعلیق) را خط فارسی می نامند و معلوم است بچه مناسبت آنرا چنین نام داده اند؛ زیرا پیدایش این خط در ایران بوده و میرعلی واضع آن تبریزی و استادان درجه اول نستعلیق مانند میرعماد و میرعلی هروی و نور و خندان همه ایرانی بوده اند و کتابهای زبان فارسی بیشتر بدین خط نگارش یافته است.

زیبائی این خط نتیجه هندسه و قواعدی است که استادان قدیم برای نستعلیق وضع نموده و بکار بسته اند. سلطانعلی و میرعماد این دستورها را بصورت کتاب هائی درآورده بودند که سالیان دراز مورد نظر و عمل طالبان خوش خطی بود ولی از مدتی به این طرف متدرجاً رعایت آن دستورها فراموش گشته و رساله هائی که در آئین مشق و کتابت نوشته شده بود کمتر در دسترس خطاطان معاصر قرار میگرفت و بدین نظر روش نوشتن از اصول مقرر و راه صواب دور افتاده بود.

آقای عبدالحمید ملک الکلامی که در تحریر اقسام خطوط فارسی و عربی یکی از استادان بنام معاصر هستند برای تحصیل و تکمیل آموختن خط نستعلیق و تحریر شکسته که مورد احتیاج همه کس میباشد دفترهائی بنام تراز نوشتن تهیه و تدوین نموده و برای استفاده دانش آموزان با اسلوبی زیبا و مرغوب بچاپ رسانیده و در دسترس همگی قرار داده اند.

الحق آقای ملک الکلامی از این اقدام مفید دو خدمت اساسی را انجام داده اند یکی آنکه پیشرفت شاگردان در حسن خط از نظر تسهیل روش آموزش کمکی بسزا نموده اند و دیگر آنکه با حفظ و رعایت قواعد دیرینه، اساس خط را از انحراف اصول محفوظ داشته اند و صورت خطوط سرمشق دفترها را با تطبیق اصول و قواعد تنظیم نموده اند.

بهمین نظر شورای عالی فرهنگ در جلسه ۳۹۸ مورخ مهرماه ۱۳۱۸ استفاده از دفترهای تراز نوشتن را به معلمین خط توصیه نموده است» (نویسنده ناشناس، ۱۳۱۸: ۹۲).

در پی این توصیه در تهران و بسیاری از شهرهای دیگر استفاده از این دفاتر شایع گردید، چنانچه مطابق اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، اطلاع داریم که استفاده از این دفاتر در شهرهای قم (ساکما، ش ۲۹۷/۹۷۱۷) و اصفهان (ساکما ش ۲۹۳/۸۱۷۳۳) مورد توصیه بوده است و مطابق دستور وزیر فرهنگ وقت، آقای اسماعیل مرآت، طی بخش نامه هایی به استفاده از این دفاتر دستور داده شده است:

«اداره فرهنگ قم

چون دفتر رسم الخط های عبدالحمید ملک الکلامی که با دقت کامل برای تسهیل و تکمیل آموزش



خط نستعلیق و تحریر شکسته تهیه شده است از هر حیث شایسته استفاده در آموزشگاه‌ها می‌باشد از اینرو مقتضی است دستور دهند در ترویج رسم الخط نامبرده اقدام نموده نتیجه را با دایره کل نگارش آگهی دهند.

وزیر فرهنگ اسماعیل مرآت»

توصیه به استفاده از این دفاتر در دوره‌های بعدی نیز همچنان توسط وزارت فرهنگ استمرار یافت. چنانچه در ضمن بخشنامه ۱۴۴۰۶/۳۵۰۶ مورخه ۱۳۲۶/۹/۹ توسط وزیر وقت فرهنگ، دکتر عیسی صدیق آمده است:

«چون دفترهای رسم الخط که آقای عبدالحمید ملک‌الکلامی بنام دفترهای تراز نوشتن تهیه و چاپ کرده‌اند، با اسلوب بسیار صحیح تنظیم شده و حاوی سرمشق‌های اخلاقی است و از لحاظ آموختن خط نستعلیق برای محصلین بسیار سودمند و شورای عالی فرهنگ در سال ۱۳۱۸ لزوم استفاده از آنها را بمدیران و آموزگاران توصیه نموده است از این جهت اکیداً بشاگردان دبستانها جزوهای مذکور برای آموختن خط توجه نمایند و سعی کند خط زیبای فارسی را ترویج و دانش‌آموزان را بداشتن خط تشویق نمایند و کسانی را که در خط دارای مراتب خوب شوند بانواع اقسام جوایز مفتخر سازید.

وزیر فرهنگ دکتر عیسی صدیق»

متأسفانه از آن جهت که این قبیل کتابچه‌ها، منبع درسی و آموزشی بودند و بسیار مورد استفاده قرار می‌گرفتند، یا مستهلک می‌گردیدند و یا دور ریخته می‌شدند، لذا نمونه‌های کمی از این دفاتر تاکنون شناسایی شده است و تاکنون تنها دو دفتر از یک مقطع چهارم ابتدایی اما با چاپ‌های متفاوت در کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی بروجردی (مسجد اعظم) قم موجود است. هر دو دفتر در سال ۱۳۱۸ در گراورسازی ملک‌الکلامی چاپ شده‌اند که در تصاویر آنها در پیوست آمده است (جلسه و امید، ۱۴۰۲: ۷۱۵/۲).



### سخن پایانی

بررسی مقاله حاضر نشان داد که تحول آموزش خوشنویسی در ایران از یک نظام سنتی مبتنی بر رابطه استاد و شاگرد به یک ساختار آموزشی مدون و مدرسه‌ای، فرآیندی تدریجی و چندمرحله‌ای بوده است. این گذار در بستر تحولات فرهنگی، اجتماعی و فناورانه اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی شکل گرفت و هم‌زمان با ورود چاپ سنگی و شکل‌گیری نهادهای آموزشی جدید، به مرحله‌ای تازه از نهادینه‌سازی و تدوین دروس هنری رسید.



در این میان، نقش استادانی چون عمادالکتاب در استانداردسازی خطوط آموزشی و تدوین مجموعه‌هایی نظیر رسم‌المشق، زمینه‌ساز ظهور دفترهای آموزشی نوینی شد که میان سنت و آموزش رسمی پیوند برقرار کردند. تراز نوشتن عبدالحمید ملک‌الکلامی در این پیوستار جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا افزون بر جنبه فنی و زیبایی‌شناسانه، دارای وجه تألیفی آموزشی و انضباط بصری است که با اهداف فرهنگی وزارت معارف در دهه ۱۳۱۰ش سازگار بود. این کتاب، پس از تصویب شورای عالی فرهنگ در مهر ۱۳۱۸ش، به الگویی برای تدریس خط در مدارس بدل شد و به تثبیت معیارهای نگارشی خط نستعلیق در آموزش رسمی یاری رساند.

در نتیجه، تراز نوشتن را می‌توان حلقه ارتباطی میان سنت استاد - شاگردی و نظام آموزشی نوین دانست؛ اثری که از یک سو تداوم‌دهنده میراث خوشنویسی ایرانی است و از سوی دیگر، با انضباط آموزشی مدرن همگام شده است.

## منابع

- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۵). آموزش و پرورش در ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- جلیسه، مجید (۱۳۹۱). «شیوه آموزش خوشنویسی از گذشته تا قاجار»، مجله فرهنگ مردم: شماره ۴۲، تابستان.
- جلیسه، مجید و معصومه امید (۱۴۰۲). فهرست کتاب‌های درسی کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی بروجردی، قم: وراقان.
- حسنی قزوینی، میرعماد (۱۳۰۸). آداب المشق، تهران: چاپخانه محمدتقی بن عبدالمحمد تهرانی.
- روزنامه جبل‌المتین، سال اول، شماره ۱۰، پنج‌شنبه ۲۵ ربیع‌الاول، ۱۳۲۵ق.
- روزنامه جبل‌المتین، شماره ۱۹۴، سه‌شنبه ۲۵ ذی‌قعدة، ۱۳۲۵ق.
- روزنامه جبل‌المتین، شماره ۲۳۸، پنج‌شنبه ۲۴ محرم، ۱۳۲۶ق.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: روزنه.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸). فرهنگ‌واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، تهران: روزنه.
- کلهر، محمدرضا (بی‌تا). تعلیمات مرحوم میرزا محمدرضا کلهر، با مقدمه: خسرو زعیمی، تهران: انتشارات انجمن خوشنویسان ایران وابسته به وزارت فرهنگ و هنر.
- نوشاهی، عارف (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، تهران: میراث مکتوب.
- نویسنده ناشناس (۱۳۰۳). دستور تعلیمات شش ساله مدارس ابتدائی ذکور، طهران، مطبعة فاروس.
- نویسنده ناشناس (۱۳۱۸). «کتابخانه مجله: تراز نوشتن»، نشریه تعلیم و تربیت: سال نهم، شماره ۷ و ۸، مهر و آبان.
- نویسنده ناشناس (بی‌تا). دستور مدارس ابتدائیه، طهران: مطبعة مبارکه شاهنشاهی.





تاریخ ..... ماه ..... ۱۳

شماره ..... پیوست .....

## وزارت فرهنگ

(\*) اداره فرهنگ شهرستان قم (\*)

اداره فرهنگ قم

جود دفتر رسم الخط های معجم الحیدر بنک العبدی که بافت کامیابی  
سبیل و قفسل آسند شرط شده علوی و کمر ترکتند بهینه منزه از  
محیطات تینه استعبار در آسند شفا با عیاشه لید و میر و نعمی را  
دستور دند در سر و رسم الخط فاسد اقدام معجم فیه را با دار  
مکتب نشر آتشی دین در زیر فرهنگ و میری است ..

۱۳۰۱/۱۲  
به فرست برای دینی به بیان و در حال منتهی لازم میر  
اقدامی که برای تدوین رسم الخط فارسی معجم الحیدر بنک العبدی خوانده  
آورد و فیه با دار اعلم دارند ..

نقشه ۱۸۱  
۱۳۰۱/۱۲  
رسم الخط فارسی







خون جرات علیحضرت بیون شاهنشاهی و بهت اولیای کشور و همسایان کرامی شرفت علم  
و قون و از فروین باشد و وزارت فرمات اتحاد و از رسم اخطی که این بنده به تسلیم و تحویل آنحضرت خطین  
و تحریر کشته بطرزنی و پسندید بنام . تر از نوشتن . تینه نموده است در ضمن بخشار شاد  
۱۳۲۶۹۹۱۴۴۶۳۵۰۶ که دنیا درج میشود تا گید و قصبه فرموده اند تجدید چاپ آن خست

محمد بهر و دولت تهران  
مجلسه فرمات تهران



وزارت فرهنگ

وزارت فرهنگ و معارف  
شماره ۲۶۹۹۱۴۴۶۳۵۰۶

چشم انداز رسم اتحاد و قوی و عصبه ملک و نام و فرمان و از دانش و بهت و باب که در بهت و ریح  
تتلیم شاد و سر شغای و نموده است و در لایه و قتل و شش و بر روی عین و سب و در لایه و قتل و شش  
و نموده است و در لایه و قتل و شش و بر روی عین و سب و در لایه و قتل و شش  
با و در لایه و قتل و شش و بر روی عین و سب و در لایه و قتل و شش  
و در لایه و قتل و شش و بر روی عین و سب و در لایه و قتل و شش

مشق ۱ کلاس چهارم دبستانها

قیمت در تمام کشور دو ریال



30



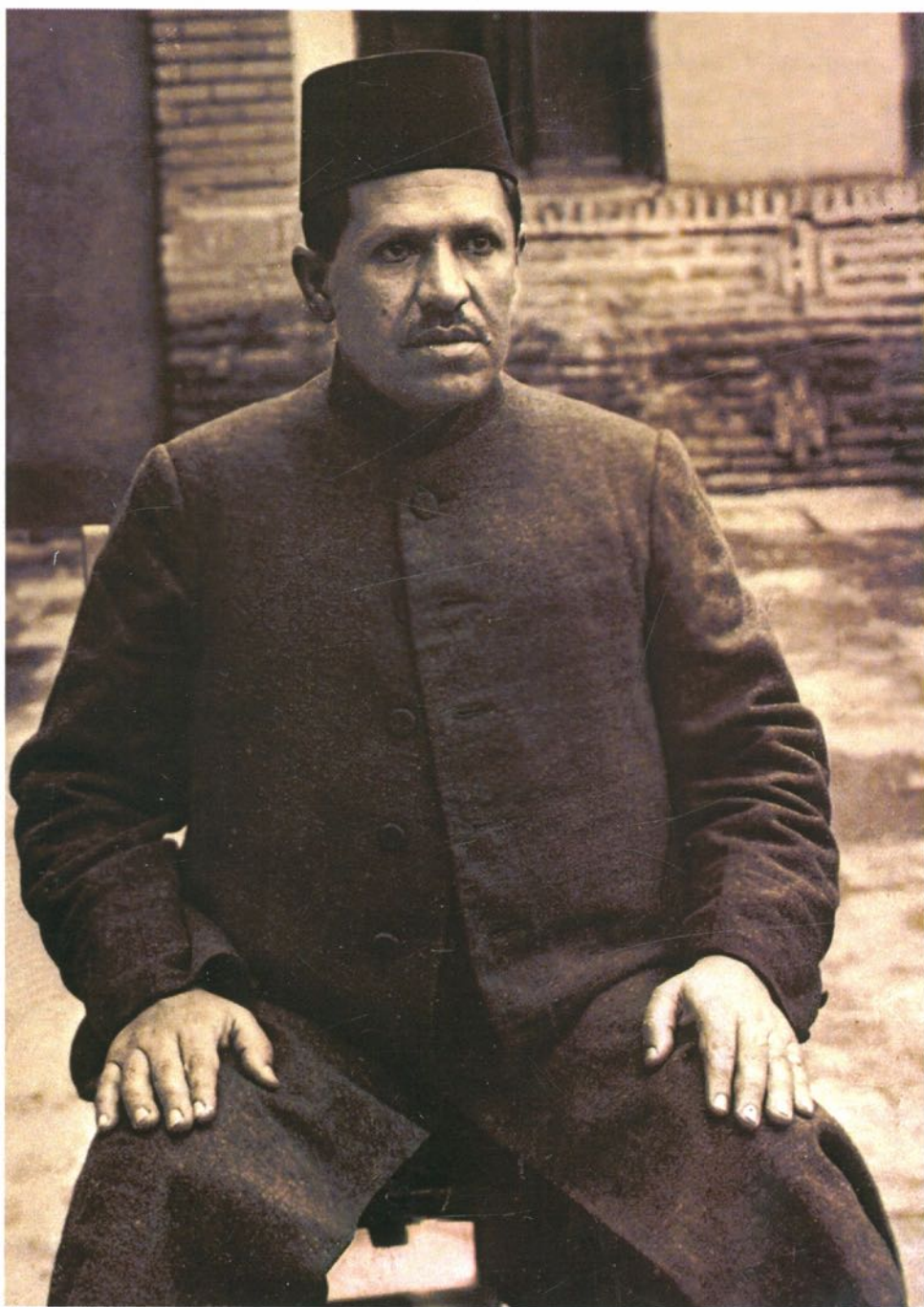
من نظر ز دوارش نگریدم در جانت زینکه بد نظر طریقتی ز من  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود

این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود  
این **چشمه** آوار تا از چشمه بود



فصلنامه تخصصی اسناد و نسخه‌های خطی مناطق کردنشین

سال دهم، شماره ۲، پیاپی ۳۲، تابستان ۱۴۰۴، بها: ۲۵۰۰۰۰ تومان



عبدالحمید ملک الکلامی «امیرالکتاب»  
تهران - ۳ فروردین ۱۳۰۳ ش

شاپا: ۲۴۷۶-۴۰۴۳

با مقالات و آثاری از:

\* مهدی بیانی \* محمدعلی سلطانی \* اردشیر اکبری \* مصطفی کیوان \* غلامرضا راهپیمای  
\* محمد رضا قلیخان \* محمد حبسه \* سید صباح حسینی \* آ. ب. مجنون \* محمد عبدال \*